

Keşfü'l-Esrâr: Bilimsel Tefsir Hareketinin XIX. Asırdaki İlk Muharriki*

Abdurrahman ATEŞ

Arş. Gör. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

e-mail: aates@inonu.edu.tr

* Bu makale, 1994 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığımız “İskenderânî ve İlmî Tefsirdeki Yeri” konulu çalışmamızın bir bölümünün özetidir.

“Keşfü'l-esrâr” isimli eserin, bilimsel tefsirin XIX. asırdaki ilk muharriki ve en önemli eseri olduğu konusunda bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara, 1989, s. 305; İsmail, Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara, 1988, II, 430; Ali Turgut, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, İstanbul, 1991, s. 304. Yine İskenderânî'nin, batı bilimlerini kendi tefsirinde işleyen ilk Kur'an müfessiri olduğuna ilişkin bir iddia için bkz. Jansen, J. J. G., *Kur'an'a Bilimsel Filolojik Pratik Yaklaşımlar*, (terc. Halilrahman Açar), Ankara, 1993, s. 78-79.

Ayrıca bilimsel tefsire canlılık getirdiği iddia edilen bu eser ve müellifi İskenderânî ile ilgili olarak Türkiye'de herhangi bir çalışmanın daha önce yapılmadığını; bu itibarla çalışmamızın, İskenderânî ve eseriyle ilgili yapılan ilk ve orijinal çalışma olduğunu belirtelim. Gerçi Prof. Dr. M. Kemal ATİK, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ne yazmış olduğu “İskenderânî” maddesinde, konu ile ilgili iki çalışmanın yapıldığını, Yüksek Lisans tezi olarak yapmış olduğumuz çalışmanın yanı sıra Abdülkadir KAPTAN'ın da 1992 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde “Keşfü'l-esrârî'n-nuraniyyeti'l-Kur'aniyye” adıyla bir Yüksek Lisans tezi hazırladığını vurgulamaktadır. (Bkz. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXII, 573) Ancak hocamızın atıfta bulunduğu diğer çalışmanın o tarihlerde bitirilmediğini, daha sonraki yıllarda bitirilmiş olabileceğini belirtelim.

Abstract: *Keşfu'l-Esrâr Is The First Example Of Scientific Interpretation Trend in the 19th Century.* The work of Iskenderânî called *Keşfu'l-Esrâr* is the first example which causes great developments in the scientific interpretation in the 19th century; which has been in a stagnant position in the Islamic world after Suyûtî. Iskenderânî who was a doctor of medicine who worked in Damascus for several years has four works. Among these the most important one is *Keşfu'l-Esrâr* which consists of 3 volumes each of which has a different part. In the first volume the living things, in the second one the sky and the earth, and in the last one the verses related with plants are interpreted. In this work of his, Iskenderânî interpreted about 175 verses which are related with different scientific branches such as medicine, zoology, astronomy, botanics, biology, embriyology and geography. He tried to do his best in order to give what he had achieved in every subject he had taken into account. Therefore this work is like an encyclopedia and also it can be criticized both systematically and according to its content.

Key Words: *Iskenderânî, Scientific, Interpretation.*

Giriş

Bilimsel tefsir için üzerinde görüş birliğine varılan bir tanım yapılmamış, ancak birbirine yakın veya aralarında küçük farklılıklar bulunan tanımlar yapılmıştır. Bunlardan birinde bilimsel tefsir, Kur'ân ibarelerindeki bilimsel ıstılahları açıklamaya, onlardan çeşitli ilimleri ve felsefî görüşleri çıkarmaya çalışan bir tefsir çeşidi olarak tanımlanmıştır.¹ Buna göre bilimsel tefsir, Kur'ân ibarelerine bilimsel ıstılahları hâkim kılmaya, bu ibarelerden çeşitli bilimsel ve felsefî görüşleri çıkarmaya çalışan tefsirdir.²

Tanımdaki bilimsellik genelde, gözlem ve deneye dayanan bilimler olarak algılandığından dolayı³ bazıları “felsefî görüşler” ifadesinin bilimsel tefsir tanımına uygun olmadığını söylerken⁴; Muhammed Draz da bilimsel tefsirin bu tanımının bazı sapmalara ve aşırılıklara neden olması ihtimalini göz önüne alarak, bilimsel tefsiri “modern ilimler ile uzlaşan tefsir” diye tanımlama gereğini duymuştur.⁵

¹ ez-Zehbî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Mısır, 1976, II, 474; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 423.

² Zehbî, II, 474.

³ M. Said Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Konya, tsz., s. 96.

⁴ Bkz. er-Rûmî, Fehd Abdurrahman b. Süleyman, *İtticahâtu't-tefsîr fi'l-karni'r-rabia aşer*, Riyad, 1986, II, 549.

⁵ Celal Kırca, *Kur'ân-ı Kerim ve Modern İlimler*, İstanbul, 1981, s. 51.

Aslında bilimsel tefsir, müstakil bir tefsir ekolü olarak XX. asırda net bir şekilde ortaya çıktığı için⁶ daha önceden somut bir tanımı yapılamamıştır. Bundan dolayıdır ki bilimsel tefsir ile ilgili olarak ortak bir noktada birleşilememiş; bir kısım âlimler Draz'ın tanımına uygun bir şekilde mutedil bir üslup benimserken, bir kısmı da Kur'ân ibarelerini zorlayan bilimsel açıklamalarla aşırıya kaçmıştır.

Bugün bir ekol haline geldiği şekliyle değerlendirdiğimiz ve bu ölçüler çerçevesinde geçmişe baktığımızda, bilimsel tefsir ile ilgili düşünce ve çalışmaların çok eskilere kadar uzandığını görürüz. Bilimsel tefsir adına yapılmamış olmakla birlikte bu çalışmaların, muhteva itibariyle bugünkü anlamda bilimsel tefsirle paralellik arzettiğini söyleyebiliriz.

Bilimsel tefsirin teorik olarak ele alınmasında öncülük yapanlardan Gazâlî (Ö. 505/1111), Ebu'l-Fadl el-Mursî (Ö. 695/1257), âyetleri kendi çağının verileriyle yorumlayan Râzî (Ö. 606/1209) ve tefsirinden çok Kur'ân ilimleri alanında yazdığı eserlerinde⁷ bilimsel tefsire dair görüşlerini ifade eden Suyûtî (Ö. 911/1505) bu alanın ilk temsilcileri sayılmaktadır.

Gazâlî'nin bu konudaki ölçüsü ve hareket noktası “bütün ilimlerin Kur'ân'da bulunduğu” ana fikri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Gazâlî, bu fikirlerini *İhyâ u Ulumi'd-din* adlı eserinde ele alır.⁸ Fakat *İhyâ*'dan sonra te'lif ettiğini söylediği⁹ *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserinde ise bu konudaki düşüncelerini daha geniş bir şekilde ifade eder ve sözünü ettiği bazı ilimleri örneklerle izaha çalışır.¹⁰

Gazâlî'den yaklaşık bir buçuk asır sonra yaşayan Ebu'l-Fadl el-Mursî de Kur'ân'ın, öncekilerin ve sonrakilerin bütün ilimlerini bir araya getirdiğini, bunu Hz. Peygamber'in haber verdiğini, Hz. Peygamber'den de sahabenin aldığını, hatta sahabeden bazılarının “Eğer devemin yularını kaybetsem onu Allah'ın kitabında bulurum” dediklerini, tabînin de bu konuda sahabeye tâbi olduklarını, ancak sonradan gelenlerin bu ilimleri nakletme konusunda zafiyet gösterdiklerini, hatta herkesin belli bir konuyu ayakta tutmaya çalıştığını ve ilgili âyetin manasına temas etmeden, vermek istediği şeyi düşünmeden bunu yaptığını söyler¹¹. Daha sonra Gâzâlî'den bir adım daha ileri giderek, birçok bilim dalına ve sanata işaret eden âyetleri sıralar.¹²

Fahrüddin er-Râzî ise, bilimsel tefsir ile ilgili olarak daha önce ortaya atılan görüşleri ayrıntılı bir şekilde işleyen ilk müfessirdir. Tefsirinin çok

⁶ Kırcı, *Kur'ân-ı Kerim ve Modern İlimler*, s. 52.

⁷ Bu eserler, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* ve *Mu'tereku'l-akran fi i'cazi'l-Kur'ân*'dır.

⁸ Gazâlî, Ebû Hamid, *İhyâu ulûmi'd-din*, Mısır, tsz., I, 297.

⁹ Gazâlî, Ebu Hamid, *Cevâhirü'l-Kur'ân*, Mısır, 1329, s. 29.

¹⁰ Bkz. Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 21-34.

¹¹ es-Suyûtî, Celaluddin, *el-İtkân fi ulumi'l-Kur'ân*, Beyrût, 1987, II, 1029.

¹² Bkz. es-Suyûtî, Celaluddin, *Mu'tereku'l-akran fi i'cazi'l-Kur'ân*, Mısır, 1973, I, 20-22; Suyûtî, *İtkân*, II, 1030, 1032-1033.

çeşitli meseleler ihtiva etmesi nedeniyle bazı ilim adamları, “Râzî’nin tefsiri, tefsirden başka her şeyi ihtiva eder” demişlerdir.¹³ Bazı âlimler de, Râzî’ye yöneltilen eleştiriye “onun tefsiri, tefsirle birlikte her şeyi ihtiva eder” şeklinde karşılık vermişlerdir.¹⁴

Kur’ân’da sık sık insanların dikkatlerinin çekildiği gökyüzü, yeryüzü, tabiat olayları, insan ve hayvanlar âlemi ile ilgili âyetlerin hemen hepsinde, “meseleler” ve “bölümler” başlığı altında konuları uzun bir şekilde ele alır. Kâinât hakikatlerini derinlemesine inceleme ve araştırmanın gerekliliğine inanır. Aynı zamanda bu inceleme ve araştırmanın, Kur’ân’ın manasından uzaklaştırmak bir yana, Kur’ân’a olan imanı daha da mükemmel hale getirdiğini iddia eder.¹⁵

Suyûtî’nin bilimsel tefsir ekolünü savunmadaki hareket noktası da 6 En’am 38 ve 16 Nahl 89. âyetleridir. Nitekim Suyûtî “*el-İtkan fi ulûmi’l-Kur’ân*” adlı kitabının 65. bölümünü “Kur’ân’dan çıkarılan ilimler” diye isimlendirmiş ve konunun hemen girişinde verdiği bu âyetlere dayanarak Kur’ân’dan çıkarılabilecek ilimleri tespit etmeye çalışmıştır.¹⁶ Ayrıca hâdis, sahâbi sözü ve bazı âlimlerden naklettiği görüşleri de, Kur’ân’ın bütün ilimleri ihtiva ettiğine dair düşüncesine delil olarak getirmiştir.¹⁷

XIX. yüzyıla kadar yerinde sayan bilimsel tefsir çalışmaları, batıda yaşanan teknolojik gelişmeler ve buna paralel olarak Müslümanların kültürel alanda batı ile olan ilişkilerinin canlanmasıyla birden rağbet görmüş ve birçok müfessirin, kendilerini zaman zaman başvurmak zorunda hissettiği bir alan hâline gelmiştir.¹⁸

İşte tam bu dönemde Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî tarafından yazılan *Keşfü’l-esrâri’n-nuraniyyeti’l-Kur’aniyye fî mâ yetealleku bi’l-ecrami’s-semaviyye ve’l-arziyye ve’l-hayvanât ve’n-nebâtât ve’l-cevahiri’l-ma’deniyye* adlı eser, İslâm âleminde Suyûtî’den sonra durgunlaşan bilimsel tefsir hareketinin yeniden canlanmasına vesile olan ilk muharrik olmuştur.¹⁹

¹³ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 244.

¹⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 244.

¹⁵ er-Râzî, Fahrüddin, *Mefâtihu’l-ğayb*, Tahran, tsz., IX, 137.

¹⁶ Suyûtî, *İtkân*, II, 1025.

¹⁷ Suyûtî, *İtkân*, II, 1027, 1034; Suyûtî, *Mu’tereku’l-akrân*, I, 14, 20.

¹⁸ Örnekler için bkz. Muhammed Reşid Rıza, *Tefsiru’l-menar*, Beyrût, tsz., I, 211; Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur’ân Dili*, İstanbul, 1979, IV, 2957; V, 3054; V, 3354-3355; Kutub, Seyyid, *fi Zilali’l-Kur’ân* (Türk. Çev. M. E. Saraç, i. H. Şengüler, B. Karlığa), İstanbul, tsz., I, 380-381; XII, 32; XII, 426; XVI, 50-67; Mevdûdî, Ebû’l-Â’lâ, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, (terc. M. Han Kayânî, Y. Karaca ve diğerleri), İstanbul, 1986, III, 279; IV, 525; V, 229; VII, 47; Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur’ân Tefsiri*, İzmir, tsz., VI, 3015-3016; Süleyman Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul, 1990, V, 61; V, 501; X, 171.

¹⁹ Bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 430.

I. Muhammed B. Ahmed el-İskenderânî, Hayatı ve Eserleri

İskenderânî ve onun “*Keşfü'l-esrâr...*” isimli eserinin bilimsel tefsir ekolü içinde önemli bir yer işgal etmesine vesile olan faktörlerin başında, yaşadığı dönemin siyasî ve kültürel özellikleri gelmektedir. Bu nedenle onun hayatı ve eserlerine geçmeden önce döneminin siyasî ve kültürel özelliklerine kısaca değinmemiz yerinde olacaktır.

a. İskenderânî'nin Yaşadığı H. XIII. (M. XIX.) Asrın Siyasî ve Kültürel Özellikleri

XIX. yüzyıl, dünyada yeni sistemlerin hızlı bir şekilde oluştuğu, Avrupa-Asya-Afrika üçgeninde birçok kargaşanın ve savaşın yaşandığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya devleti olma görünümünü hızla kaybedip çökmeye başladığı, diğer devletlerin de Osmanlı mirası üzerine üşümeye ve pastadan pay kapmaya çalıştığı bir dönemdir. 1789 Fransız İhtilali ve daha sonra gerçekleşen Sanayi Devrimi, öncelikle Avrupa'da, daha sonra da İslâm âleminde etkilerini göstermeye başlamıştır. Bu arada, bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun idarî ve ekonomik açıdan yaşadığı acizlikten faydalanmaya çalışan Avrupa'nın büyük devletleri İngiltere ve Fransa; diğer taraftan da Rusya, stratejik önemi dolayısıyla Afrika ve Ortadoğu'yu egemenlikleri altına almak için can atıyorlardı. Dolayısıyla XIX. yüzyılın gündemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun başarı veya başarısızlıklarına göre belirleniyordu, diyebiliriz.

Osmanlı İmparatorluğu XVIII. yüzyılın sonlarından, 1830 yılına kadar büyük iç ve dış problemlerle uğraşmak zorunda kalmıştı. 1829'da Yunanistan'ın kurulması milliyetçilik; Fransızların Cezayir'i işgal etmesi ise sömürgecilik örneğini ortaya çıkartarak imparatorluğun içten ve dıştan darbelerle dağılmasına zemin hazırlamıştı.²⁰

Osmanlı İmparatorluğu aynı tarihlerde Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanıyla karşılaştı. İsyân, başlangıçta devletin bir iç meselesi şeklindeyken daha sonra yine Avrupa devletlerinin işe karışmasıyla büyük çapta uluslararası bir problem hâline geldi ve bu büyük olay, devleti 10 yıl önemli zorluklarla mücadele etmek zorunda bıraktı. Bu 10 yıllık süre içinde Mehmet Ali Paşa ile Osmanlı hükümeti arasında savaşlar ve antlaşmalar yapılmış; bu savaş ve antlaşmalara Avrupa devletleri bazen doğrudan, bazen dolaylı olarak katılmıştır. Bütün bu olaylar da, İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında yeni gerginliklere, hatta zorunlu olarak yapılan antlaşmalara zemin hazırladı²¹.

Diğer taraftan 1840-1846 yılları arasında Lübnan Bunalımı diye bilinen ve Hristiyan-Müslüman çatışması şeklinde ortaya çıkan olaylar yaşanıyordu.

²⁰ Rifat Uçarol, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, 1989, XI, 396-397.

²¹ Uçarol, a.g.e., XI, 397-430.

Bu çatışmaların temelinde yatan neden de, bölgede kurulan Hristiyan okullarının, Marûnîlerin yetişmesinde rol oynamasıydı.²²

1848 yılında Avrupa'da yaşanan ihtilaller, daha sonra Avrupa devletlerinin de karışmasıyla yapılan Kırım Savaşı, 1856 yılındaki Islahat Fermanı, 1860-1861 yıllarında Suriye'de Dürzî-Marûnî çatışması, olaylara müdahale ve ortaya çıkan yeni gerginlikler bu asrın kayda değer diğer olaylarıdır.²³

15 Ağustos 1869 tarihinde Osmanlı Devleti'nin izniyle Süveyş Kanalı'nın açılması, bölgeyi sömürgeci devletlerin, özellikle İngiltere ve Fransa'nın rekabet alanı hâline getirmiştir.²⁴

İşte İslâm âleminin Avrupa devletleriyle temasa geçmesine sebep olan bu ve benzeri gelişmeler; Avrupa kültürünün İslâm âleminde daha yakından tanınmasına zemin hazırlamıştır. Mehmet Ali Paşa'nın valiliği döneminde Avrupa'ya, özellikle de Fransa'ya öğrenim için gençlerin gönderilmesi; Avrupa'dan da öğretmenler, uzmanlar, teknisyenlerin getirilmesi, Avrupa modelinde bir ordu ve donanma meydana getirilmesi²⁵ İslâm âlemi ile Avrupa arasında bir kültür alış-verişinin başlangıcı olmuş; bu durum, daha sonraki yıllarda da gelişerek devam etmiş ve bu dönemde yetişen âlimler üzerinde derin izler bırakmıştır. Nitekim İskenderânî'nin "*Keşfü'l-esrar*"ı yazmasına, Hristiyan bilim adamları ile birlikte katıldığı bir toplantıda tartışılan, taşkömürünün Tevrat, İncil ve Kur'ân'da bulunup bulunmadığı şeklinde bir sorunun sebep olması²⁶, bu dönemde İslâm toplumunda yaşayan gayr-i müslimlerin gündem oluşturmadaki etkilerini ortaya koyan bir örnektir.

b. İskenderânî'nin Hayatı

Araştırmacı bir doktor olan Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî'nin²⁷ doğum tarihi hakkında kaynaklarda bir bilgiye ulaşamadık. Ancak kendi eseri olan "*Keşfü'l-esrâr*"ın giriş bölümündeki "56 yaşına kadar deniz kuvvetlerinde, İskenderiye limanında çalıştım, sonra Osmanlı Devleti ile Mısır Hidivliği arasındaki ilişkiler koptuğunda Şam toprağında idim ve Osmanlı ordusuna hizmet etme şerefine ulaşmıştım, ki bu da 58 yaşına

²² Ali İhsan Gencer, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, 1989, XI, 449-450.

²³ Gencer, a.g.e., XI, 483-485.

²⁴ Gencer, a.g.e., XI, 488.

²⁵ Uçarol, a.g.e., XI, 399.

²⁶ İskenderânî, Muhammed b. Ahmed, *Keşfü'l-esrârî'n-nuraniyye el-Kuraniyye*, Mısır, 1297/1880, I, 3.

²⁷ ez-Zirikî, Hayruddin, *el-A'lâm*, basım yeri ve tarihi yok, VI, 6; Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, Beyrut, tsz., VIII, 232; el-Câbî, Bessam Abdülvahab, *Mu'cemü'l-a'lâm*, Kıbrıs, 1407/1987, s. 675.

kadar devam etti”²⁸ şeklindeki ifadeleri ile şu olayı birleştirdiğimiz zaman bir sonuca varabiliriz:

Osmanlı Devleti ile Mısır Hidivliği arasındaki bunalım, Hidiv İsmail Paşa döneminde ortaya çıkmıştır. İsmail Paşa'nın 1869 yılında Avrupa'ya yaptığı bir seyahat sırasında müstakil bir hükümdar gibi davranması üzerine sadrazam Ali Paşa, Hidiv'e haddini bildirmek üzere 4 maddelik bir muhtıra göndermiş; bunu takiben gelişen olaylar nedeniyle Mısır Hidivliği ile Osmanlı Devleti arasında huzursuzluklar ortaya çıkmaya başlamıştı. 29 Kasım 1869 tarihinde sert bir dille yazılmış olan bir mektupla Hidiv'e, Osmanlı Devleti'nin emirlerine uymadığı taktirde azledileceği bildirildi.²⁹

İşte Osmanlı Devleti ile Mısır Hidivliği arasındaki ilişkilerin bozulduğu 1869 yılında İskenderânî 57 yaşında olduğuna göre, İskenderânî'nin doğum yılı muhtemelen 1230/1814'dür.

Bu durumda ez-Ziriklî'nin, “*el-A'lam*”da İskenderânî hakkında söylediği “H. 1256 senesine kadar Mısır Deniz Kuvvetlerinde çalışmış, Şam'a göçmüş, H.1258 senesine kadar askerî doktorların başkanlığını yapmıştır”³⁰ şeklindeki ifadelerde yer alan tarihlerin doğru tespit edilmediği ortaya çıkmaktadır. Bunun nedeninin de, Osmanlı Devleti ile Mısır Hidivliği arasındaki huzursuzluğun ortaya çıktığı tarih göz önüne alınmadan, İskenderânî'nin söylediği 56 rakamın, 1256, 58 rakamının ise 1258 şeklinde anlaşılması olduğu kanaatindeyiz. Oysa bu tarih göz önüne alındığında, yukarıda belirlediğimiz sonuç ortaya çıkacaktır.

İskenderânî, henüz çocukluk çağında iken tıp konularına ilgi duymuş; daha sonraki yıllarda da tıp öğrenimini görmüş; 56 yaşına kadar deniz kuvvetlerinde İskenderiye limanında çalışmış; daha sonra Şam'a giderek Osmanlı ordusunda göreve devam etmiş; bu sırada Osmanlı Devleti ile Mısır Hidivliği arasındaki ilişkiler kopma noktasına gelmiş; Şam'daki görevini 58 yaşına kadar sürdürmüştür.³¹

Şam'daki bu iki yıllık süre içinde askerî baştabiplik yapmış³², daha sonra Şam'a yerleşmiş³³; yabancılara ait hastanede ve belediye hükümet tabibi olarak uzun süre çalışmış³⁴; 1306 veya 1307/ 1889'da Şam'da vefat etmiştir³⁵.

²⁸ *Keşfü'l-esrâr*, I, 3.

²⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1983, VII, 44-45.

³⁰ Ziriklî, a.g.e., VI, 246.

³¹ *Keşfü'l-esrâr*, I, 3.

³² Kehhale, a.g.e., VIII, 232; Ziriklî, a.g.e., VI, 246.

³³ el-Bağdadî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-arifin esmaü'l-müellefin ve âsârü'l-musannifin*, İstanbul, 1955, II, 388.

³⁴ Rûmî, a.g.e., II, 679.

³⁵ el-Bağdadî, İsmail Paşa, *Kitabu izahî'l-meknun fi'z-zeyli ala Keşfi'z-zünûn*, İstanbul, 1971, II, 356; Bağdadî, *H. Arifin*, II, 388; Câbî, a.g.e., 375; Ziriklî, a.g.e., VI, 246.

c. İskenderânî'nin Eserleri

İskenderânî'nin doktor olduğunu, Mısır'da bir süre çalıştıktan sonra Şam'a göçtüğünü ve oraya yerleştiğini daha önce belirtmiştik. İskenderânî'nin ilmî durumu ile ilgili olarak bir bilgiye sahip değiliz. Ömrünün sonlarına doğru te'lif ettiği eserler ise İslâm dünyasında pek fazla tanınmamıştır. Kaynaklarda belirtildiğine göre İskenderânî'nin 4 adet eseri vardır, fakat bunlardan “*Keşfü'l-esrâr*” hariç, diğer üçüne, Türkiye'deki belli başlı kütüphane kataloglarını taradığımız halde rastlayamadık. Kaynaklarda ise, bu üç eser hakkında çok az bilgi mevcuttur. İskenderânî'nin eserleri şunlardır:

1. *Keşfü'l-esrâri'n-nuraniyyeti'l-Kur'aniyye fi mâ yetealleku bi'l-ecrami's-semaviyye ve'l-arziyye ve'l-hayvanât ve'n-nebâtât ve'l-cevahiri'l-mâ'deniyye*. (Eserin isminin uzunluğunu göz önünde bulundurarak, bundan sonraki bütün referanslarımızda bu eseri kısaca “*Keşfü'l-esrâr*” şeklinde belirteceğiz.)

2. *Tibyanu'l-esrâri'r-rabbaniyye bi'n-nebâtât ve'l-meâdin ve'l-havassi'l-hayvaniyye*: Bu eser *Keşfü'l-esrâr*'dan sonra H. 1299/M.1882 yılında yazımı bitmiş, H.1300/1883 yılında da Şam'da basılmış olup 288 sayfadır.³⁶ İskenderânî'nin bu esere “*Tibyan*” ismini vermesi, muhtemelen bilimsel tefsirin meşruiyetini savunmasından ve bu konuda ileri sürülen “...Sana bu Kitabı, her şeyi açıklayan [Tibyanen] ve Müslümanlara yol gösterici, rahmet ve müjde olarak indirdik”³⁷ âyetini hatırlatma amacından kaynaklanmaktadır. Hem “*Keşfü'l-esrâr*” hem de “*Tibyan*”, ilk ve orta-öğretim düzeyindeki tabiat bilgisi ile ilgili konuların³⁸ âyetlerle birlikte açıklandığı bir eserdir.³⁹

3. *el-Ezharu'l-mecniyye fi müdavati'l-heydati'l-Hindiyye*: 1292 yılında Şam'da basılan bu eser küçük bir risale olup 28 sayfadır.⁴⁰

4. *el-Berahinu'l-beyyinât fi beyani hakaiki'l-hayvanat*: Bu eseri de matbudur.⁴¹

II. Keşfü'l-Esrâr

Ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz İskenderânî'nin bu eseri (girişteki ifadesiyle tefsiri), H. 1297/M. 1880 yılında Matbaatu'l-Vehbiyye'de 3 cilt halinde basılmıştır ve (tespit edebildiğimiz kadarıyla) Türkiye'de de sadece

³⁶ Serkis, a.g.e., I, 438; Ziriklî, a.g.e., VI, 246; Kehhale, a.g.e., VIII, 232.

³⁷ 16 Nahl 89.

³⁸ Katib Çelebi ise “*Tibyan*”ın tıp ile ilgili bir eser olduğunu belirtmektedir. Bkz. Katib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn Zeyli*, İstanbul, 1971, I, 223.

³⁹ Jansen, a.g.e., s. 79.

⁴⁰ Serkis, Yusuf İlyan, *Mu'cemü'l-matbûâtü'l-arabiyye ve'l-muarrabe*, Mısır, 1346/1928, I, 438; Ziriklî, a.g.e., VI, 246; Kehhale, a.g.e., VIII, 232.

⁴¹ Rûmfî, a.g.e., II, 679.

birkaç kütüphanede mevcuttur.⁴² Ayetleri şu anda elimizde bulunan Mushaf tertibine göre değil de konularına göre açıklayan ve yorumlayan bu eserin yeterince rağbet görmemesi ve yeni baskılarının yapılmamasının başlıca nedeni; kanaatimizce tefsir alanında yazılmış bir eser olduğu hâlde, âyetlerle ilgisi olmayan tıp, astronomi, botanik, zooloji, biyoloji gibi müsbet bilim dallarını ilgilendiren konulara öncelik tanınması ve ilk baskısının yapıldığı yılları müteakip İslâm dünyasında meydana gelen karışıklıklar ve uzun süren savaşlardır.

a. Eserin Yazılış Hikayesi

İskenderânî, giriş bölümünde bu eserin yazılış nedenini şöyle izah ediyor:

“1290 yılında bazı Hristiyan doktorların katıldığı bir toplantıda hazır bulunmuştum. Bu doktorlar, taş kömürünün oluşumu, Tevrat ve İncil’de buna işaret edilip edilmediği konusunda tartışmaya başladılar. Sorulan sorular, verilen cevaplar, yapılan araştırma ve tartışmalardan sonra, Tevrat’ta da, İncil’de de, ne açık, ne de işaret eder bir şekilde taş kömüründen kesinlikle söz edilmediğine karar verdiler. Daha sonra bana şu soruyu yönelttiler:

-Kur’ân’da buna işaret ediliyor mu? Eğer işaret edilmiyorsa o zaman nasıl oluyor da Allah, “*Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık*”⁴³ buyuruyor? Yok eğer işaret ediliyorsa, nerede ve hangi sûrede buna dair bir âyet vardır?

Bunun üzerine öne atıldım ve gücümün yettiği kadar anlattım. Daha sonra birçok âlimin sözlerini araştırdım, fesahat ve belagat ehlinin binlerce meselesini inceledim, tefsir ve tıp kitaplarından faydalandım, üstün bir gayret ve yoğun bir çalışma ile beraber birçok âlimin sözleri üzerinde durdum.

Taş kömürünün oluşumu üzerinde durduktan sonra çabam arttı ve hayvanların, bitkilerin, gök ve yer cisimlerinin, yer altı madenlerinin nasıl oluştuğunu, genellikle güvenilir sözlerle yetinerek açıkladım. Bunu ise üç bölüm halinde ortaya koydum...”⁴⁴

b. Konuları İtibariyle Keşfü'l-esrâr'ın Bölümleri

Üç ciltten oluşan tefsirin her cildinde ayrı bir bölüm bulunmaktadır. İskenderânî'nin belirttiği üç bölümün ciltlerdeki sıralaması şöyle:

Birinci cilt, 1. Bölüm, canlıların oluşumu ve bununla ilgili konular;

İkinci cilt, 2. Bölüm, göklerin ve yerin yaratılışı;

⁴² Bu kütüphaneler şunlardır: Ankara İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Konya İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, T.C. Kültür Bakanlığı Süleymaniye Genel Kütüphanesi, Bekir Topaloğlu Kütüphanesi, Marmara İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi.

⁴³ 6 En’am 38.

⁴⁴ *Keşfü'l-esrâr*, I, 3-4.

Üçüncü cilt, 3. Bölüm, bitkiler ile ilgili âyetlerin tefsiri hakkındadır.

İskenderânî, yukarıda da belirttiğimiz gibi, tefsirin yazılmasına sebep olan taşkömürünün oluşumunu, 1. cildin mukaddime bölümünde müstakil bir şekilde ele almış; “Yeşil ağaçtan sizin için ateş çıkaran O’dur. İşte siz ateşi ondan yakıyorsunuz”⁴⁵; “(İki dalı birbirine sürterek) çıkardığınız ateşi gördünüz mü? Onun ağacını siz mi yarattınız, yoksa yaratan Biz miyiz?”⁴⁶; “O (Rab) ki otağı çıkardı, (yeşillendirdikten) sonra da onu kupkuru, siyah bir çöpe çevirdi”⁴⁷ âyetlerinden yola çıkarak izah etmiştir.⁴⁸

Her cildin, dolayısıyla da her bölümün sonunda “Hatime” diye adlandırılan bir bölüm bulunmaktadır. Her hatime, bulunduğu cildin konularıyla ilgili ilave açıklamalar ihtiva etmektedir. Birinci ciltteki “hatime” bölümünde hayvanlar âlemi, yaşayışları ve özellikleri ile hayvanlar ve bitkiler arasındaki bazı ortak ve farklı özellikler ele alınmaktadır.⁴⁹ İkinci ciltteki “hatime” bölümünde ise yer tabakalarının oluşması ve dünyanın nasıl döndüğü konuları geniş bir şekilde anlatılmaktadır.⁵⁰ Üçüncü ciltteki “hatime” bölümünde ise bitkilerle/meyvelerle ilgili olarak En’am Suresi 99 ve 141. âyette geçen “Bir kısmı birbirine benzeyen” ifadesinden hareketle iç ve dış yapıları birbirine benzeyen bitkiler ile bitkisel ve tıbbî özellikleri aynı olan bitkiler, familyalar hâlinde birer birer anlatılmaktadır.⁵¹

Eserde konular işlenirken sorulması muhtemel sorular da düşünülmüş ve bu sorulara cevaplar verilmiştir. İnsan ve yaratılışı, hayvanlar âlemi ve özellikleri ile ilgili olarak 70 civarında âyet; yeryüzünün ve gökyüzünün yaratılışı ve bunlara ait özelliklerle ilgili olarak 90 civarında âyet; bitkiler âlemi ve özellikleri ile ilgili olarak da 24 civarında âyet olmak üzere yaklaşık 175 âyet, bu eserin konusunu oluşturmaktadır. Eser bilimsel tefsir ile ilgili olunca, tıp, zooloji, astronomi ve botanik gibi konularda çok ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir.

Ele aldığı konular açısından tefsiri incelediğimizde âyetlere dayanılarak başlıca şu konuların işlendiğini görmekteyiz:

Birinci cilt:

1. Âdem’in topraktan, çamurdan, balçıktan, kurumuş çamurdan yaratılması.

2. Ruh.

3. Meni, nutfe, alaka, mudğa ve diğer aşamalar...

4. Rahimde ceninin oluşumu.

⁴⁵ 36 Yâsin 80.

⁴⁶ 56 Vakıa 71-72.

⁴⁷ 87 A’lâ 4-5.

⁴⁸ *Kesfü’l-esrâr*, I, 11.

⁴⁹ *Kesfü’l-esrâr*, I, 233-240.

⁵⁰ *Kesfü’l-esrâr*, II, 167-194.

⁵¹ *Kesfü’l-esrâr*, III, 208-243.

5. Doğum ve doğum ile ilgili meseleler.
6. Ceninin ana rahminde beslenmesi.
7. Doğum sonrası insanın geçirdiği çocukluk, gençlik ve ihtiyarlık devreleri.
8. Hamilelik, kısırlık ve kısırlık sebepleri.
9. İnsanın beş duyu organı: Göz, kulak, burun, dil ve deri, bunların oluşması ve özellikleri.
10. Nefs ve nefsin durumları.
11. Uyku ve uyku ile ilgili konular.
12. İnsanın ayakta duruşu, yürümesi ve atlaması ile ilgili konular.
13. Çocuğun emzirilmesi ve terbiyesi.
14. İnsanın hastalanması ve tedavisi.
15. İnsanın beslenmesi ve sindirim sistemleri.
16. Özelliklerine ve yeteneklerine göre hayvanlar.
17. Kur'an da ismi geçen, yılan, çekirge, kımıl (süne), kurbağa, sinek, arı, karınca, hüdühüd kuşu, örümcek gibi hayvanlar ile bu gruplara giren diğer hayvanların özellikleri.

İkinci cilt:

1. Yerin ve göğün yaratılışı.
2. Aydınlık, karanlık, gölge konuları ve bunlarla ilgili meseleler.
3. Yağmurlar vasıtasıyla meyvelerin yaratılması.
4. Putperestlik ve tarihçesi.
5. Yıldızlar, güneş, ay ve buna bağlı olarak günlerin yaratılışı.
6. Arş ve Allah'ın arşa istiva etmesi konusunda kelimâ tartışmalar.
7. Dünyanın yuvarlak oluşu ve dönmekte olduğu hakkındaki tartışmalar.
8. Nuh tufanını anlatan âyetten hareketle çeşitli yer altı ve yer üstü su kaynakları hakkında bilgiler.
9. Deniz suları, tatlı ve tuzlu suların birbirine karışması, denizde yaşayan bazı hayvanların özellikleri ve denizden elde edilen mercan gibi ürünler.
10. Ulaşım konusunda denizlerden yararlanma.
11. Yağmur, kar, dolu, rüzgar, bulut, şimşek, yıldırım gibi tabiat olayları, gökyüzündeki ve yeryüzündeki elektriklenme olayı, meteor taşları.
12. Bitkilerin yetişmesinde güneşin ışık ve ısısının rolü.

Üçüncü cilt:

1. İnsanlar ve hayvanlara ait olan bitkiler.
2. Kur'an'da ismi geçen zeytin, hurma, üzüm, nar gibi bitkilerin özellikleri, faydaları, kullanım şekilleri, ayrıca bunlara benzeyen ve bu familyadan sayılan birçok bitki çeşidinin bitkisel özellikleri, sağlık açısından faydaları ve kullanım şekilleri.

3. Özelliklerine göre bitki çeşitleri, yaprağı, meyvesi, şekli vs. açısından bitki türleri.

4. İçkinin haram kılınması ve üzüm, hurma gibi meyvelerden içki yapılması.

5. Bitkilerin çift yaratılması ve bu yolla üremesi.

Tefsirde ağırlıklı olarak ele alınan konular bunlardır. Bu konular işlenirken, âyetlerde geçen bir kelimededen hareketle bazı gramer, fıkıh ve kelam konularına da girilmiştir. Ancak buna benzer bilgiler, ilmî açıklamaları içeren bilgiler arasında kaybolacak mahiyettedir. Bunun farkında olan İskenderânî, eserinde astronomi ile ilgili bilgilere çok yer verdiğine dair kendisine yapılabilecek eleştirilere cevap vermiş ve hatta bu eleştirileri yapanları "mutaassıb ve ahmak" olarak nitelemiştir.⁵² Daha sonra da yaptığı işin doğruluğunu şu beş delile dayandırmıştır:

1. Allah, kitabını, gökler, yeryüzü, gece ve gündüzün birbirini takip etmesi ile ilgili bilgi, kudret ve hikmetine, aydınlık ve karanlığın, güneş, ay ve yıldızların durumlarına dair delillerle doldurmuştur. Bunları birçok surede zikretmiş, tekrar tekrar anlatmıştır. Eğer bu konularda konuşmak ve bunların durumlarını düşünmek caiz olmasaydı, Allah kitabını bunlarla doldurmazdı.

2. Allah "üstlerindeki göklere bakmazlar mı ki, onu nasıl bina etmiş ve nasıl donatmışız! Onda hiçbir çatlak da yok"⁵³ buyurmuştur. Allah, göğü nasıl bina ettiği konusunda düşünmeye teşvik etmiştir. Astronomi ilminin, Allah'ın göğü nasıl bina ettiğini ve her birini nasıl yarattığını düşünmesinden başka bir gayesi yoktur.

3. Allah "Elbette gökleri ve yeri yaratmak, insanları yaratmaktan daha büyük (bir şey)dir. (Bu kadar büyük kainatı yaratan Allah, elbette insanları ikinci kez yaratabilir. Bu, O'nun için çok basittir.) Fakat insanların çoğu bilmezler"⁵⁴ buyurmuş ve gök cisimlerindeki harika ve mükemmel yaratılışın, insanların bedeninin yaratılışından daha büyük ve daha mükemmel olduğunu açıklamıştır. Daha sonra da "Kendi canlarınızda da öyle. Görmüyor musunuz?"⁵⁵ buyurarak insan bedeni konusunda düşünmeyi teşvik etmiştir. Bunların durumunu düşünmekten ve Allah'ın gökyüzünde hazırladığı harika şeyleri bilmekten daha yüce bir şeref, daha büyük bir delil olamaz.

4. Allah, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında düşünenleri överek "Onlar ayakta, oturarak ve yanları üzerine yatarken Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler: "Rabb'imiz (derler), bunu boş yere yaratmadın, Sen yücesin, bizi ateş azabından koru!"⁵⁶ buyurmuştur. Eğer bu düşünme yasak olsaydı Allah bunu söylemezdi.

⁵² *Kesfü'l-esrâr*, II, 66.

⁵³ 50 Kâf 6.

⁵⁴ 40 Mü'min 57.

⁵⁵ 51 Zâriyat 21.

⁵⁶ 3 Âl-i İmran 191.

5. Her kim, akf ve nakf ilimlerin inceliklerini ihtiva eden ve bu konuda hiçbir kitabın kendisine denk olmadığı bir kitap yazsa, bu kitabın şeref ve faziletine inananlar iki grup halinde ortaya çıkar: Bir kısmı, kitabın içindeki incelikler üzerinde tafsilatlı bir şekilde durmaksızın, topluca ve olduğu gibi ona inanırken, bir kısmı da bu incelikler üzerinde tafsilatlı olarak durur. Birinci grubun inancı, güçlülük ve mükemmellik konusunda en yüksek dereceye ulaşsa da; ikinci grubun inancı daha mükemmel, daha güçlü ve daha yeterli olur. Aynı şekilde bu kitabın (Kur'ân'ın) incelikleri üzerinde duran herkesin, bu kitabın müellifinin, yani Allah'ın büyüklüğü ve şerefi hakkındaki inancı da elbette daha mükemmel olacaktır.⁵⁷

c. Müsbet İlimler Açısından Keşfü'l-esrâr

İskenderânî'nin, tefsirinde müsbet ilimler ile ilgili konuları ayrıntılı bir şekilde işleminin temel nedenlerinden birisi, hatta en önemlisi, kendisinin tıp doktoru olmasıdır. Bunun yanı sıra, yaşadığı zaman, ortam ve toplumun, kendisini böyle bir eser yazmaya zorlamış olduğunu ve bunu eserinin girişinde yazdığını daha önce belirtmiştik. İşte İskenderânî kendi branşı olan doktorluğun ilgi alanı içine giren tıbbî konuları, insanların yaratılışı, büyümesi, gelişmesi, yaşaması ile ilgili âyetlerde incelemiş; söz konusu âyetlerden hareketle, kendi dönemindeki tıbbî gelişmeler doğrultusunda insan ve yapısını incelemiş ve birçok önerilerde bulunmuştur. Tıbbın yanı sıra tedavide kullanılan birçok bitki türünü de, bitkilerle ilgili âyetleri incelediği bölümde ele almış; yine kendi döneminde bunların tedavideki etkilerini incelemiş; yabancı bilim adamı ve doktorların görüşleriyle konuları açıklamıştır.

Yine yeryüzü ve gökyüzü ile ilgili âyetleri de ayrı bir bölüm halinde incelemiş; âyetlerde sözkonusu edilen gece, gündüz, yağmur, kar, fırtına, şimşek, yıldırım gibi tabiat olaylarını, bunlara bağlı olarak da kâinatta meydana gelen diğer olayları geniş bir şekilde ele almış; kendi çağının astronomi bilgileriyle bunları açıklamıştır. Bu haliyle İskenderânî'nin bu eseri bazen tıp, bazen biyoloji, bazen astronomi, bazen de botanik kitabı izlenimini vermektedir. Bu bağlamda İskenderânî'nin birçok yönü eleştirilebilir. Bu eleştirileri sonuç bölümünde yapacağız. Ancak burada İskenderânî'nin, tefsirinde yer verdiği müsbet ilimler ile ilgili birkaç örnek vermek suretiyle eseri daha iyi tanıma imkânına kavuşacağımız kanaatindeyiz:

1. Embriyoloji

İskenderânî'nin, döllenmiş yumurtadan başlayarak canlıların tam bir şekilde meydana gelişine kadarki gelişme aşamalarını inceleyen bilim dalı

⁵⁷ *Keşfü'l-esrâr*, II, 66.

olan Embriyoloji⁵⁸ konusunda elde ettiği bilgiler ile bu konudaki âyetleri bağdaştırmak için büyük bir çaba harcadığını görmekteyiz.

İskenderânî, insanın yaratılış aşamalarını anlatan Mü'minûn süresi 14. âyetin tefsirinde, karı-koca arasındaki cinsel ilişkinin şeklinden başlayarak, meni ve menilerin döllemesini, erkek ve kadın menilerinin özelliklerini geniş bir şekilde anlatır. Daha sonra baş, ağız, dudak, burun, göz ve kulakların oluşumunu inceler.⁵⁹ Ana rahminde ceninin şekillenme aşamalarını da anlatan İskenderânî⁶⁰ "Allah, her dışının neyi yüklediğini ve rahimlerinin neyi eksiltip artırdığını (yükledikleri çocukları dışarı çıkardıklarını ve içine aldıkları yavruları) bilir. Onun yanında her şey, bir miktar iledir"⁶¹ âyetinde ceninin erkek veya dişi oluşunu incelerken şöyle demektedir:

"Erkek embriyonun dişi embriyodan daha çabuk geliştiği söylenmektedir. Aristo, Hipokrat ve bir çok doktor, kadının, erkek çocuğa hamile olduğu zaman ceninin hareketinin erken olacağını, kız çocuğuna hamile olduğu zaman ise ceninin hareketinin gecikeceğini iddia etmişlerdir. Ayrıca erkek çocuğa hamile olan kadının, kendisinde bir gayret, güç, rahatlık, dinçlik, sevinç ve mutluluk hissettiği söylenir..."⁶²

Yukarıda meâlîni verdiğimiz âyetin tefsirinde yer alan konuları İskenderânî şu başlıklar altında incelemektedir:

1. Ceninin erkek veya dişiliği.
2. Cinsel ilişkide bulunanların, kız çocuğuna mı, yoksa erkek çocuğuna mı sahip olacaklarını öğrenmelerinin mümkün olup olmadığı konusu.
3. Hamileliğin belirtileri.
4. Hamileliğin akîf belirtileri.
5. Hamilelik durumunda hayzın kesilmesi.
6. Hamilelikte karnın şişmesi.
7. Ceninin hareket etmesi.
8. Birden fazla çocuğa hamile olma konusu.
9. Hamilelik üstüne hamilelik konusu.⁶³

"O suyu belli bir süreye kadar sağlam bir karar yerine koyduk ve biçimlendirdik. Ne güzel biçim veriniz Biz"⁶⁴ âyetinde de erken doğum, hamilelik süresi, geç doğum konularını Hipokrat ve Aristo'dan nakillerle izaha çalışır.⁶⁵

⁵⁸ Meydan Larousse, İstanbul, 1979, IV,217 "Embriyoloji" mad.

⁵⁹ *Kesfü'l-esrâr*, I, 34-41.

⁶⁰ *Kesfü'l-esrâr*, I, 52-55.

⁶¹ 13 Ra'd 8.

⁶² *Kesfü'l-esrâr*, I, 83.

⁶³ *Kesfü'l-esrâr*, I, 83-91.

⁶⁴ 77 Mürselât 21-23.

⁶⁵ *Kesfü'l-esrâr*, I, 50-51.

2. Biyoloji

İskenderânî, “...yiyin için fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez”⁶⁶ âyeti hakkında çeşitli rivâyetleri naklettikten sonra, yemeğin ağza alınmasından başlayarak, birçok biyolojik olayı geniş bir şekilde ele alır. Ele aldığı bu konuların sadece başlıklarını vermekle yetineceğiz:

1. Yemeğin ağza konulması.
2. Yemeğin yutulması.
3. Yemeğin mideye girmesi ve sindirilmesi.
4. Oniki parmak bağırsağının sindirim şekli.
5. Safra ve çalışma şekli.
6. Kalın bağırsağın sindirim şekli.
7. Sindirim organlarının sindirimi.
8. Karışımların tahlili.⁶⁷

İskenderânî'nin bu konuları anlatırken verdiği bilgilerle bir biyoloji kitabının verdiği bilgiler arasında hemen hiç fark bulunmaz. Meselâ kan dolaşımı ile ilgili olarak şu bilgileri verir:

Kan dolaşımı, kanın, atar damarlar vasıtasıyla kalpten bütün vücuda pompalanma ve toplar damarlar vasıtasıyla da kalbe tekrar dönme hareketidir. Bu hareketin şu faydaları vardır:

1. Renksiz bir sıvı olup kan plazması ve akyuvarlardan oluşan lenf ve sindirimi kolaylaştırmak ve vücuda nakletmek için gıdaları suya çeviren madde ile karışarak değişikliğe uğrayan sıvıyı, nefes alıp vererek hava ile temasını sağlamak.

2. Kanı bütün iç organlara pompalamak; sonra da ayırıştırma yoluyla çeşitli şekillerde kanı temizlemek.

3. Kanı bünyenin bütün organlarına pompalayarak gelişmelerini tamamlamak ve beslenme vasıtasıyla eksik kılanların yerine geçmek.⁶⁸

İskenderânî “Doğrusu biz insanı, imtihan etmek için karışık bir nutfeden yarattık da onu işitici, görücü yaptık”⁶⁹ âyetinin tefsirinde çeşitli rivâyet ve lügat meselelerini naklettikten sonra, “Burada, iç ve dış duyu organlarını anlatalım” diyerek,⁷⁰ gözün yapısı ve gözün görüş şekli, kulağın yapısı, koklama duyusu ve koku, tatma ve tatma duyusu, dokunma ve dokunma duyusu konularını oldukça geniş bir şekilde ele alarak teferruatıyla anlatır.⁷¹

⁶⁶ 7 A'raf 31.

⁶⁷ *Keşfü'l-esrâr*, I, 162-174.

⁶⁸ *Keşfü'l-esrâr*, I, 171.

⁶⁹ 76 İnsan (Dehr), 2.

⁷⁰ *Keşfü'l-esrâr*, I, 109.

⁷¹ *Keşfü'l-esrâr*, I, 109-119.

3. Zooloji

İskenderânî, canlıların oluşması ve bununla ilgili meselelere ayırdığı tefsirinin birinci cildinde Adem (a.s.)'in yaratılışından başlayarak, insanların nasıl yaratıldığını, hangi aşamalardan geçtiğini âyetlere dayanarak açıklamış; bunu yaparken insanın asıl maddesi olan meniden başlamış; dünyaya gelişini ve dünyaya geldikten sonra beslenme ve yaşama durumlarını, hatta hayat devrelerini geniş bir şekilde ele almış; insan konusunu bitirdikten sonra da hayvanlardan bahseden âyetlere yönelmiştir. Bu konuya ayırdığı bölüm, insan konusuna ayırdığı bölümün 1/3'ü kadardır. Bu bölümde de genel olarak hayvanlardan bahseden âyetleri öncelikle ele almış, Kur'ân'da ismi geçmediği halde birçok hayvan grubunun özelliklerini incelemiştir. Meselâ:

*"Allah her canlıyı sudan yarattı. İşte bunlardan bir kısmı karnı üstünde sürünür, kimi iki ayağı üstünde yürür, kimi dört ayağı üstünde yürür..."*⁷² âyetinde sürüngenleri, iki ayaklı ve dört ayaklı hayvanların yapısını ve bunların üreme şekillerini anlatmıştır.⁷³

*"Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve (gökyüzünde) iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi ancak sizin gibi topluluklardır"*⁷⁴ âyetinde ise kanatlı hayvan türleri ve fiziksel özellikleri hakkında detaylı bilgiler verir.⁷⁵

Bunlardan başka, Kur'ân âyetlerinde ismi geçen at, katır, eşek, koyun, keçi, deve, sığır, köpek, çekirge, kımıl (süne), kurbağa, sinek, arı, karınca, hüdhüd (çavuşkuşu), örümcek⁷⁶ ve bunların bulunduğu familyadan olan hayvanların çeşitli özelliklerini geniş bir şekilde anlatır.⁷⁷

Bu konuda bir misal olmak üzere, *"Allah'tan başka dost edinenlerin durumu, örümceğin durumu gibidir"*⁷⁸ âyetiyle ilgili olarak İskenderânî'nin verdiği açıklamalardan bir pasaj alıntılanmakla konunun daha iyi anlaşılacağı kanaatindeyiz:

"Örümcek cinsi hayvanları açıklama hakkındadır: Bu örümcek cinsi hayvanlardan dört, iki ve bir gözlüler olduğu gibi hiç gözü olmayanlar da vardır. Çok azı hariç, bu hayvanların çoğunluğu gözleriyle görmez. Yine bunlardan bir kısmı taşların, yarıkların, ağaç kabuklarının ve suların altında, özellikle peynir ve ette, eski yaralar vb. yerlerde yaşar. Bir kısmı da deri altında veya canlı hayvanların etlerinde asalak bir şekilde yaşarlar. Bunlardan bir kısmı da bulaşıcı denilen hastalıklara sebep olur. Bunların birçok çeşitleri vardır. Ancak sadece uyuza sebep olan hayvanı zikredeceğiz.

⁷² 24 Nur 45.

⁷³ *Keşfü'l-esrâr*, I, 178-191.

⁷⁴ 6 En'am 38.

⁷⁵ *Keşfü'l-esrâr*, I, 206-209.

⁷⁶ Bkz, 16 Nahl 8, 68; 6 En'am 143; 5 Mâide 4; 7 A'raf 133; 22 Hac 73; 27 Neml 18, 20; 29 Ankebût 41.

⁷⁷ *Keşfü'l-esrâr*, I, 191, 193, 210-211, 218, 220, 221-222, 226, 230-232.

⁷⁸ 29 Ankebût 41.

Uyuz hayvanı: Bu hayvan, elde ve insan vücudunun diğer organlarında ortaya çıkan yaralarda bulunur. Uyuz hastalığının tek sebebi de bu hayvandır. İnsan derisinin altında durur ve uyuz hastalığına sebep olur. Çünkü bu hayvanın küçük kursağı vardır ve cildin kabarmasından sonra bekler ve daha sonra tekrar yemeye devam eder. İnsan bu hayvanın cildin altında olduğunu gözleriyle görebilir. Çok küçük olduğu halde bir iğne ucuyla da çıkarıp alabilir. Bu hayvan yuvarlak bir şekildedir ve başı görünmez. Ağız ve ayakları kumral veya sarımtıraktır. Karın kısmı beyaz ve yumuşaktır. Sirtında siyah iki çizgi bulunur. Ayakları sekiz tane olup kısadır...⁷⁹

İşte İskenderânî'nin diğer hayvanları incelerken de takip ettiği yöntem aşağı yukarı buna benzemektedir.

4. Astronomi

İskenderânî, gökyüzü ve gök cisimlerinden bahseden âyetlerin tefsirinde de kendi zamanına kadar tespit edilebildiği kadarıyla astronomi bilgileri verir.

*“Görmediniz mi Allah nasıl yedi göğü birbiri üstünde tabaka tabaka yarattı?”*⁸⁰ âyetinin tefsirini yaparken şöyle demektedir:

Astronomi âlimleri, gözlemlerle şunu ortaya çıkarmışlardır: Utarid (Merkür) ve Zühre (Venüs) gezegenleri dışındaki diğer gezegenler, şekil bakımından, ekvator çizgisi yönünde şişkin, kutuplar yönünde de basık olan dünyaya benzemektedir.⁸¹

Yine, *“Gökyüzüne ve Tarık'a andolsun. Tarık'ın ne olduğunu nereden bileceksin? (O karanlığı) delen yıldızdır”*⁸² âyetinin tefsirinde de Astronomi âlimlerinin şu görüşlerini nakleder:

Kendi kendine ışık saçan sabit yıldızlar birbirlerine uygun ve orantılı bir uzaklıktadırlar. Bunlardan bize en yakın olanı, bizimle güneş arasındaki mesafenin yüzbin katı daha uzak bir mesafede olanıdır. Bu yıldızlardan bazılarının mesafesini ölçmek ise, bize olan uzaklıkları sebebiyle mümkün değildir. Bazıları da, saniyede yetmişbin fersah-ki her fersah 3 mildir -(1 kara mili=1609,3 metre) hızla yol alan yıldızların bize ulaşan ışıklarını hesaplamışlar; sonuç olarak bu yıldızların ışığının 3 yıldan daha fazla bir sürede ancak bize ulaştığını tespit etmişlerdir.⁸³

İskenderânî, *“Şüphesiz ki Rabb'iniz gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra Arş'a istivâ eden, geceyi, durmadan kendisini kovalayan gündüze bürüyüp örten, güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda*

⁷⁹ *Kesfû'l-esrâr*, I, 232.

⁸⁰ 71 Nuh 15.

⁸¹ *Kesfû'l-esrâr*, II, 37.

⁸² 86 Târik 1, 3.

⁸³ *Kesfû'l-esrâr*, II, 50.

yaratan Allah'tır"⁸⁴ âyetinin tefsirini yaptıktan sonra bazı gezegenlerin hareketleri hakkında bilgiler verirken de şöyle demektedir:

Güneşin iki türlü hareketi vardır. Birisi kendi ekseni etrafında dönmesi, ki bunun süresi 25 gün, 6 saat, 16 dakika, 8 saniyedir. (ikinci hareketini belirtmemektedir). Diğer gezegenlerden bazılarının hareket şekil ve sürelerini verdikten sonra ayın hareketinin de iki türlü olduğunu, birisinin kendi ekseni etrafında yaklaşık 27 gün 8 saat; diğerinin ise dünya etrafında 27 gün, 7 saat, 45 dakika olduğunu söyler.⁸⁵

İskenderânî, tefsirinin ikinci cildinde ele aldığı gökyüzü ile ilgili konularda sık sık bu tür bilgileri nakletmekte ve okuyucuya âdetâ bir astronomi dersi vermektedir.

5. Coğrafya

Yeryüzü şekillerinden dağlar, denizler, ırmaklar, yanardağlar gibi konuların yanı sıra, deprem, fırtına, şimşek, yıldırım gibi tabiat olayları ve yağmur, kar, dolu gibi yağış türleri, İskenderânî'nin üzerinde önemle durduğu konulardan bazılarıdır. İskenderânî bu konuları, tefsirinin ikinci cildinde bulunan yeryüzü ile ilgili âyetlerin tefsiri sırasında açıklar. Meselâ:

"Sizi sarsmaması için yeryüzünde sağlam dağları, yolunuzu bulmanız için de ırmaklar ve yolları yarattı"⁸⁶ âyetinde yanardağlar, dağlar ve depremlerin oluşumunu şöyle açıklar:

Yerin merkezindeki buharlar, gazlar ve sular kaynama sırasında sürekli yukarı çıkar. Bu sırada yerin yüzeyine çıkmaya yönelen buharlara ait olan büyük bir kaynak vardır. Bu buharlar yerin yüzeyine çıkmak için kayalardan bir menfez (açıklık) bulursa buradan kolayca çıkar ki, bu durumda yanardağlar oluşur. Bir açıklık bulamazsa, yerin içindeki boşluklarda birikerek sıkıştırır ve yükseltir ki, bu durumda da farklı yüksekliklerde dağlar oluşur. Bu gazlar yerin iç kısımlarını parçaladıkları zaman ise, depremler oluşur.⁸⁷

"O, iki denizi birbirine salmıştır. Bu tatlı, susuzluğu giderici, şu tuzlu ve acıdır. Ve ikisinin arasına birbirine kavuşmalarına engel olan bir perde koymuştur (hiç birbirine kavuşmazlar)"⁸⁸ âyetinde ise tatlı sular ile ilgili şu bilgileri verir:

Kâinâttaki tatlı sular üç şekilde bulunur: Katı, sıvı ve buhar.

1. Kısım (katı): Kırağı, kar, dolu.
2. Kısım (sıvı): Denizler, ırmaklar ve göller.

⁸⁴ 7 Âraf 54.

⁸⁵ *Kefî'l-esrâr*, II, 64.

⁸⁶ 16 Nahl 15.

⁸⁷ *Kefî'l-esrâr*, II, 89.

⁸⁸ 25 Furkân 53.

3. Kısım (buhar): Sürekli su buharı ile karışık bulunan hava. Bu buhar bazen görülmez, bazen de üst üste ince küreler hâlinde görülür ki, sis ve bulut bundan oluşur.⁸⁹

“(Onlar mı hayırlı) yoksa karanın ve denizin karanlıkları içinde size yolu bulduran, rahmetinin (yağmurunun) önünde rüzgarları müjdeci olarak gönderen mi?”⁹⁰ âyetinde ise haritalar konusunda şu bilgileri veriyor:

“Dünya yuvarlak olduğu için, yer şekillerini olduğu gibi çizmek mümkün değildir. Ancak küre üzerinde çizmek mümkündür. Fakat birçok metotla mesafeler arasındaki orantı ve uygunluğu yaklaşık olarak korumak sûretiyle bir bez veya kağıt üzerine çizilebilir. Bu durumda haritalar, şehirleri, iklimleri ve dağları göstermek için, yerküresinin tümünün veya bazı bölümlerinin şeklini gösteren resimlerdir”⁹¹

Ölçekler, yerde kullanılan ölçülerin kağıt üzerinde belirtilmesidir. Ölçekler, harita için verilmek istenen ölçüye veya harita üzerinde çizilen yerin genişliğine göre değişir. “Yüzbin ölçekli bir harita çiz” dendiğinde, bunun manası şudur: Yerde yüzbin metre veya zirâ eşit olan bir mesafeyi bir metre veya zirâ olarak kağıda çiz demektir.⁹²

6. Botanik

İskenderânî, *Keşfü'l-esrâr*'ın üçüncü cildini, bitkileri inceleyen bilim dalı olan Botanik⁹³ ile ilgili âyetlere ve bu âyetlerin işaret ettiğini söylediği bitki çeşitlerine ayırmıştır. Konuları işlerken, önce genel olarak bitkilerin yetişmesinden, çift olarak yaratılmasından ve aşılmasından bahseden âyetler üzerinde durmuştur. Ancak üzerinde en fazla durduğu asıl konu; bazı âyetlerin işaret ettiği bitki gruplarından hareketle, tabiatta bulunan birçok bitkinin özelliklerini, kullanma şekillerini, kullanılacak miktarı, varsa kimyasal özelliklerini, öncekilerin ve sonrakilerin bu bitkiyi nasıl kullandıklarını, tedavideki sonuçlarını tafsilatlı olarak anlatmasıdır. Bu konularla ilgili bilgiler verirken zaman zaman yabancı bilim adamlarının konu ile ilgili görüşlerine de yer vermektedir.⁹⁴ Hurma, üzüm, zeytin ve nar isimlerinin geçtiği âyetler üzerinde tafsilatlı bir şekilde durmuş, söz konusu meyvelerin değişik türlerini ve özelliklerini açıklamıştır. Belli bir bitki türüne değil de, genel bir bitki grubuna işaret eden âyetleri açıklarken de, o âyetten anlaşılabilir bitki türlerini tanıtmış ve özelliklerini açıklamıştır. Meselâ, “Size daneler ve bitkiler çıkarmak için”⁹⁵ âyetinde, insanların ve

⁸⁹ *Keşfü'l-esrâr*, II, 97.

⁹⁰ 27 Neml 63.

⁹¹ *Keşfü'l-esrâr*, II, 114.

⁹² *Keşfü'l-esrâr*, II, 115.

⁹³ *Meydan Larousse*, II, 514, “Botanik” mad.

⁹⁴ *Keşfü'l-esrâr*, III, 77, 78, 80, 82, 84, 86, 99, 115, 120, 123.

⁹⁵ 78 Nebe 15.

hayvanların beslendiği buğday, arpa, pirinç, yulaf, çavdar gibi bir çok bitkinin özelliklerini ve kullanma şekillerini açıklamıştır.⁹⁶

“*Saplı ve yapraklı dane(ler) ve hoş kokulu bitkiler var*”⁹⁷ âyetinde de, sadece yapraklardan oluşan ve kokusu olan nane, sümbül, sarımsak, böğürtlen, reyhan, hasırotu gibi bitkilerin özelliklerini ve kullanma şekillerini açıklamıştır.⁹⁸

Yine “*O'dur ki, size gökten su indirdi. Onunla her çeşit bitkiyi çıkardık, o bitkiden bir filiz çıkardık, ondan da birbiri üzerine binmiş daneler; hurmaların tomurcuğundan sarkan salkımlar; üzüm bağları; zeytin ve nar (bahçeleri) çıkarıyoruz. (Bunların) kimi birbirlerine benzer, kimi benzemez...*”⁹⁹ âyetinden hareketle, yeryüzünde yetişen hemen bütün bitki türlerini kısaca tanıtmaktadır ki, bu bölüm bitkilerden bahseden üçüncü cildin “hâtîme” bölümünü oluşturmaktadır.

Şimdi, İskenderânî'nin bitkiler ile ilgili olan âyetleri nasıl incelediğini ve açıkladığını daha net bir şekilde anlayabilmek amacıyla bu bölümden de birkaç örnek vermek istiyoruz:

“*Onunla size ekin, zeytin, hurma, üzümler ve her çeşit meyvelerden bitirmektedir*”¹⁰⁰ âyetinde geçen üzüm ile ilgili olarak verdiği bilgilerden bazı bölümler şöyledir:

Tabii özellikleri: Yaş üzüm, kendi halinde dağa bırakıldığı zaman taze ve ekşi olur, olgunlaşmaz. Geliştiğinde ise meyvesi büyük, yemesi lezzetli şekerli bir hâle dönüşür. Çeşitleri çoktur. Ağacı deliklidir ve hafiftir, kurduğu zaman yarılr, bir kabukla kaplıdır ve ağaçtan kolay ayrılır. Dalları her sene kesilir ve yakmaya yarar ve yandığında da kıvılcımlar çıkar. Âdet olan zamandan daha geç dalları kesildiğinde, kesim yerinden çok su çıkar...¹⁰¹

Üzüm, tadı, lezzeti, rengi, ve güzelliği sebebiyle bütün memleketlerde en makbul ve en faydalı meyvelerdendir. Bu meyve olgunlaşmadan önceki ismi koruktur ve çok ekşi olup çorbaların, yemeklerin ekşisinde ve sirke hazırlamada kullanılır. Elde edilen suyu, vakumlu şişelerde muhafaza edilir...Üzüm salkımları büyük olabilir. Şam ve civarında 300 ile 400 dirheme (1dirhem=3.148 gram) ulaşan üzüm salkımları vardır...¹⁰²

Üzümün faydaları: Yaş üzümün iyisi göğüs, mide ve bağırsak yanmalarına iyi gelir. Besin değeri azdır. Çok alındığında da kolay hazmedilir, bazen de çok nâdir olarak kabızlık yapar. Siyah üzüm, şeker oranı olarak beyaz üzümünden daha tatlıdır. Sinirsel hastalıklarda, iltihaplarda,

⁹⁶ *Kesfü'l-esrâr*, III, 95-130.

⁹⁷ 55 Rahman 12.

⁹⁸ *Kesfü'l-esrâr*, III, 131-193.

⁹⁹ 6 En'am 99, 141.

¹⁰⁰ 16 Nahl 11.

¹⁰¹ *Kesfü'l-esrâr*, III, 10.

¹⁰² *Kesfü'l-esrâr*, III, 10.

ateşli sıtmalarda, müzmin hastalıklarda, cilt hastalıklarında, idrar yollarının tedavisinde üzümün kullanılması tavsiye edilmiştir.¹⁰³

Kuru üzüm: Üzüm, uzun bir süre muhafaza edilmesi için ısı yoluyla kurutularak kuru üzüm elde edilir. Bundan dolayı tam anlamıyla olgunlaşması beklenir. Olgunlaştıktan sonra ya güneşe bırakılır ya da söğüt ağacından yapılan bir hasır üzerinde sıcağa bırakılır. Bazı memleketlerde ise kurutmadan önce kaynar suya batırılır...Tadında az da ekşilik olduğu için sürekli ekşi bir madde ihtiva eder. Bu sebeple göğüs yanması, nezle, mide ve bağırsak yanması gibi hastalıklarda kuru üzüm kullanılır.¹⁰⁴

Üzümde bulunan maddeler: 1) Üzüm şekeri... 2) Çekirdek yağı. Ortasında bulunan çekirdeklerinden yağ çıkarılır... Bu yağ çıra yakmak için iyidir. 3) Üzümün dış kabuğu, yani siyah üzümün renkli kabuğu; beyaz üzümde ise yeşil kabuğu... 4) Bazı memleketlerde üzüm suyunu ekşittiği zannedilerek atılan ve taneleri taşıyan çöpler.¹⁰⁵

İskenderânî “*çardaklı ve çardaksız (üzüm) bahçeleri, ürünleri çeşit çeşit hurma(ları), ekin(ler)i, zeytinleri, narları -birbirine benzer, benzemez biçimde- yaratan hep O'dur*”¹⁰⁶ âyetinde de nar ve özellikleri üzerinde ayrıntılı bilgi verir:

Tıpta kullanılan narın tabii özellikleri: Kurumuş çiçekleri kırmızıdır. Kuruma sırasında siyahlaştıkça çiçekler dökülür, meyvenin kurumuş kabukları, dışı kırmızı, içi sarı olup sert bir kabuk parçasıdır. Kökünün kabukları ise içi de dışı da sarı olan küçük parçalardır. Bu parçaların tümü kokusuz olup, kabızlık yapar ve az acıdır. Meyvenin şekli elma gibidir. Büyük arpa taneleri büyüklüğünde pek çok taneyi ihtiva eder...¹⁰⁷

Nar çiçeklerinin kullanımı: Olgunlaşmadan önce toplanan, kurutulan ve ticarethanede satılan nar çiçekleri, içinde acı ve kabız edici maddeler bulunduğundan, kabız edici bir ilaç olarak değerlendirilir. Kabız edici ilaçların kullanıldığı durumlara göre ya pişirilmiş şekilde, ya da toz olarak kullanılır.¹⁰⁸

Nar kabuğunun kullanılması: Eskilerin tecrübelerindedir ki; nar, taneleri boşaltılıp gülyacağı ile doldurulduğu ve hafif bir ateş üzerinde biraz ısıtılıp, bundan damlatıldığı zaman kulak acısı durur. Menekşe yağı ile doldurulup aynı işlem yapıldığı zaman kuru öksürüğü durdurur. Nar kabuğu kaynatılıp, bunun içine kadın oturduğu zaman, aşırı kan kaybından doğan zayıflığa; çocuk oturduğu zaman ise büyük abdestini rahat yapmasına faydası olur... Nar kabuğunun, pirinç ve soyularak kavrulmuş arpa ile kaynatılmış suyu, ishale ve bağırsak temizlemeye faydası vardır. Bu su ile

¹⁰³ *Keşfü'l-esrâr*, III, 11.

¹⁰⁴ *Keşfü'l-esrâr*, III, 11.

¹⁰⁵ *Keşfü'l-esrâr*, III, 11-12.

¹⁰⁶ 6 En'am 141.

¹⁰⁷ *Keşfü'l-esrâr*, III, 77.

¹⁰⁸ *Keşfü'l-esrâr*, III, 79.

ağız çalkalandığı zaman diş etlerini kuvvetlendirir. Yine bu su ile taharet alındığında makatı kuvvetlendirir ve basur memelerinden akan kanı keser.¹⁰⁹

Narın kullanılışı: İçinde bir kısım şeker ve ekşi bulunan saf, kırmızı ve berrak nar suyu, nemlendirici ve düzenleyici olarak değerlendirilir. Sıcak ülkelerde sıtmada kullanılır. Su ve çeşitli kokulu maddelerle karıştırıldıktan sonra şeker ile tatlandırmak sûretiyle bir çeşit limonata da elde edilir...¹¹⁰

Tanelerinin kullanılışı: Nar tanelerinin kabız edici olduğu iddia edilmesi bize göre yanlış olduğu hâlde, daha önceleri, diğer kabız edici maddeler gibi bu da kabız edici olarak kullanılmıştır... Bu tanelerden pis bir yağ da çıkarılabilir. Bildircin ve karatavuğun bu tanelerden zehirlendiği söylenir, ancak bu şüphelidir. Bu kuşların asıl ölüm sebebi, bu taneleri çok yedikleri zaman sindirememeleri de olabilir.¹¹¹

İşte kısa ve özet bir şekilde verdiğimiz bu bilgiler, İskenderânî'nin yalnız nar hakkında verdiği bilgilerdir. Diğer bitkiler için de çoğu zaman, aynı yöntem takip edilerek açıklamalarda bulunmuştur. Bu şekliyle bazı bölümler, hastalıkların tedavisinde kullanılan ilaçlar için bir kaynak niteliğindedir. Diğer bir ifadeyle bir tefsirden çok, "tabiat eczanesi" konusunda bilgiler veren ansiklopedik bir eser görünümündedir.

Keşfü'l-esrâr, bilimsel tefsirin XIX. asırdaki ilk muharriki olarak takdim edilmesine rağmen daha sonra yazılan tefsirlerde ve Kur'ân ilimleriyle ilgili eserlerde, eleştiri amacıyla bile olsa, yeteri kadar gündeme getirilmemiştir. Ancak bunun bir istisnası varsa, o da Cumhuriyet dönemi müfessirlerinden Elmalı'lı Muhammed Hamdi Yazır'ın tefsiridir. Çünkü Hamdi Yazır, yazdığı tefsirde, müsbet ilimler kapsamına giren bu özellikleriyle İskenderânî'den oldukça uzun nakiller yapar. Mesela "*İnsan neden yaratıldığına bir baksın: Atılan ve bel ile kaburga kemikleri arasından çıkan bir sudan yaratıldı*"¹¹² âyetlerin tefsirinde, İskenderânî'nin insanın yaratılışıyla ilgili olarak verdiği çok ayrıntılı bilgileri olduğu gibi nakleden Hamdi Yazır¹¹³; "*O (Rab) ki otlığı çıkardı, (yeşillendirdikten) sonra da onu kupkuru, siyah bir çöpe çevirdi*"¹¹⁴ âyetlerinde de, İskenderânî'nin bu eseri yazmasına neden olan ve "giriş" bölümünde ele aldığı¹¹⁵ taşkömürünün oluşumu ile ilgili bilgileri geniş bir şekilde verir.¹¹⁶ Yine "*Biz insanı zorluk arasında (ff kebed)*

¹⁰⁹ *Keşfü'l-esrâr*, III, 80.

¹¹⁰ *Keşfü'l-esrâr*, III, 80.

¹¹¹ *Keşfü'l-esrâr*, III, 81.

¹¹² 86 Târik 5-7.

¹¹³ Bkz., Yazır, a.g.e., VIII, 5708-5722.

¹¹⁴ 87 A'lâ 4-5.

¹¹⁵ *Keşfü'l-esrâr*, I, 3-12.

¹¹⁶ Bkz., Yazır, a.g.e., VIII, 5748-5757.

yarattuk"¹¹⁷ âyetindeki "kebed" kelimesini, İskenderânî'den alıntı yaparak izah eder.¹¹⁸

Sonuç

Bu gün elimizde bulunan bilimsel tefsir alanındaki eserlerin tamamı (bu ekolün ilk temsilcileri olan Gazalî, Râzî, Ebû'l-Fadl el-Mursî ve Suyûtî'nin kendi eserlerinde yer verdikleri görüşleri dışında) İskenderânî'den sonraki dönemlerde yazılmış olduğu inkar edilemez bir gerçektir. Bu nedenle bilimsel tefsirin XIX. yüzyıldan itibaren İskenderânî'nin "*Kesfî'l-esrâr...*" adlı eseri ile canlandığını söylemek, abartılı bir iddia olmasa gerek. Bununla beraber İskenderânî'nin bu eserinin (veya kendi ifadesiyle tefsirinin) bilimsel tefsir ekolünün canlanmasında bir başlangıç noktası olması, onun mükemmel bir eser olduğu anlamına gelmez. Çünkü bu eser iki açıdan problemlidir: Sistematik açıdan ve muhteva açısından.

1. Sistematik açıdan: İskenderânî, yeryüzü, gökyüzü, canlılar ve bitkiler ile ilgili âyetlerin açıklaması bağlamında konuları çok teferruatlı bir şekilde ve ilgili-ilgisiz bilgiler vererek ele almaktadır. "Ana başlıklar", "problemler", "soru ve cevaplar", "bu konuda yazılıp söylenenler" gibi çeşitli başlıklar altında verdiği bilgiler, zaman zaman birbirine karışmakta, bu ise konuyu nerede başladığı, nerede bittiği tespit edilemeyecek hale getirmektedir.

2. Muhteva açısından: İskenderânî, ele aldığı âyetleri, Embriyoloji, Biyoloji, Zooloji, Astronomi, Coğrafya, Botanik gibi müsbet bilim dallarıyla ilgili olarak kendi dönemine kadar tespit edilebilmiş teorilere, hatta teori düzeyine bile çıkmayan verilere ve yabancı bilim adamlarından naklettiği bilgilere dayanarak açıklamaktadır. Bu hâliyle âyetlerin, bağlamından koparılarak ve asıl amacından saptırılarak adeta sözkonusu bilim dallarını öğretmek amacıyla gönderildiği izlenimini vermesi de eserin eleştirilebilecek başka bir yönüdür.

¹¹⁷ 90 Beled 4.

¹¹⁸ Bkz., Yazır, a.g.e., VIII, 5831-5832. Ayrıca Hamdi Yazır, "*Süleyman dedi ki: "Ey insanlar, bize kuşların dili öğretildi..."*" (17 Neml 16) âyetinde de, İskenderânî ile aynı görüşü paylaştığını belirtmektedir. Bkz. Yazır, a.g.e., V, 3666.

BİBLİYOGRAFYA

- ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul, 1990.
- ATİK, M. Kemal, "İskenderânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001, XXII, 573.
- BAĞDADÎ, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmü'l-müellefin ve âsârü'l-musannifin*, İstanbul, 1955.
- _____, *Kitabu izahî'l-meknun fi'z-zeyli ala Keşfi'z-zünûn*, İstanbul, 1971.
- CÂBÎ, Bessam Abdulvahab, *Mu'cemü'l-a'lam*, Kıbrıs, 1407/1987.
- CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara, 1988.
- _____, *Tefsir Usûlü*, Ankara, 1989.
- ÇELEBÎ, Kâtib, *Keşfu'z-zünûn zeyli*, İstanbul, 1971.
- GAZALÎ, Ebu Hamid, *Cevahiru'l-Kur'an*, Mısır, 1329
- _____, *İhyâu ulûmi'd-din*, Mısır, tsz.
- GENCER, Ali İhsan, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, 1989.
- İSKENDERÂNÎ, Muhammed b. Ahmed, *Keşfu'l-esrâri'n-nuraniyye el-Kuraniyye*, Mısır, 1297/1880.
- JANSEN, J. J. G., *Kur'an'a Bilimsel Filolojik Pratik Yaklaşımlar*, (terc. Halilrahman Açar), Ankara, 1993.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1983.
- KEHHALE, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin*, Beyrut, tsz.
- KIRCA, Celal, *Kur'an-ı Kerim ve Modern İlimler*, İstanbul, 1981.
- KUTUB, Seyyid, *fi Zilali'l-Kur'an* (Türk. Çev. M. E. Saraç, i. H. Şengüler, B. Karlığa), İstanbul, tsz.
- MEVDÛDÎ, Ebû'l-Â'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'an*, (terc. M. Han Kayânî, Y. Karaca ve diğerleri), İstanbul, 1986.
- MEYDAN Larousse, İstanbul, 1979.
- RÂZÎ, Fahrüddin, *Mefâtihu'l-ğayb*, (et-Tefsiru'l-Kebîr), Tahran, tsz.
- RIZA, Muhammed Reşid, *Tefsiru'l-menar*, Beyrût, tsz.
- RÛMÎ, Fehd Abdurrahman b. Süleyman, *İtticahâtu't-tefsir fi'l-karni'r-rabia aşer*, Riyad, 1986.
- SERKİS, Yusuf İlyan, *Mu'cemü'l-matbûâtü'l-arabiyye ve'l-muarrabe*, Mısır, 1346/1928.
- SUYÛTÎ, Celaluddin, *el-İtkan fi ulûmi'l-Kur'an*, Beyrût, 1987.
- _____, *Mu'tereku'l-akran fi i'cazi'l-Kur'an*, Mısır, 1973.
- ŞİMŞEK, M. Said, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Konya, tsz.
- TURGUT, Ali, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, İstanbul, 1991.
- UÇAROL, Rifat, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul.
- YAZIR, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1979.s
- YILDIRIM, Celal, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, İzmir, tsz.
- ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfesssîrîn*, Mısır, 1976.
- ZİRİKLÎ, Hayruddin, *el-A'lâm*, Basım yeri ve tarihi yok.